

A nyelvelméletek dialektikája vagy architektonikája

Ullmann Tamás könyvének alcíme – *Sematizmus és intencionalitás 2.* – árulja el, hogy előző munkájának, *A láthatatlan formának* a folytatását tartjuk kezünkben. Mindkét könyv a gondolkodásnak a világhoz való aktív viszonyát vizsgálja különböző területeken: az első a tudat, a második a nyelv esetében. Ugyanakkor a könyvből az derül ki, hogy a nyelvnek vannak olyan aspektusai, amelyek túlmennek a sematizálás és az intencionalitás problémáján. Ullmann egy helyen projektjét a nyelv „aszubjektív” (azaz nem egologikus) fenomenológiájaként határozza meg (388). Ám nem egyszerűen a nyelv megjelenésének leírásával van dolgunk, hanem a nyelv aktivitásának, vagy ahogy Ullmann fogalmaz, dinamikájának elemzésével, méghozzá három különböző aspektusból vizsgálva.

A könyv öt részből áll, melyek mindegyike egy-egy szempontot emel ki. Ullmann szerint az öt szempontra egyszerre tekinthetünk önálló modulokként és egy dialektikus folyamat egymásra következő mozzanataiként. A három középső rész tartalmazza a nyelv dinamikájának három különböző megközelítését. Ullmann szerint e három megközelítés „egymásra következésében van egyfajta dialektikus elrendeződés” (19). Bár a dialektika itt használt jelentését Ullmann nem fejti ki, a kifejtés alapján mintha azt az értelmet is magában foglalná, hogy egy adott szempont korlátaira és problémáira a következő szempont mutat rá, ami túllép e korlátokon, illetve megoldást ad a problémára, és egyszersmind konkrétabbá teszi a nyelv analízisét.

Az első részben az Ullmann által képviselt dinamikus nyelvfelfogás megalkotásáról olvashatunk. Ezt a felfogást Ullmann szembe állítja két másik felfogással, amelyeket eszerint (bár a szerző ezt nem teszi explicitte) statikusaknak kell tekintenünk. Az egyik szerint a nyelv a deszignáció, a megnevezés eszköze és ennek megfelelően egymástól elszigetelt, egységes nevekből áll. Ennek példája Condillac nyelvfelfogása. Ez a felfogás a nevek izolálásából fakadóan nem ad rálátást a nyelv dinamikájára. A másik felfogás szerint a nyelv a kifejezés médiuma és egészeslegesen jelenik meg. Itt a hivatkozási alap Herder és Humboldt elmélete a nyelvről. Ezt az elméletet Ullmann „anti-szubjektiviztikusnak” (26) nevezi, bár talán szerencsésebb volna anti-individualisztikusnak

mondani, amennyiben a kifejezés feltételez egy szubjektumot, még ha ez esetben ez nem is egy egyén, hanem egy „beszélő közösség”. A kifejezés valamilyen szubjektum, „szellem” (népszellem) kifejezése. Izgalmas ennek a vonulatnak az összekapcsolása Heidegger és Gadamer elméletével. Ez utóbbiaknál ugyanis az egész nem a beszélő közösség, hanem az értelemegész, a világértés egésze, amit a közös nyelv tár fel (ez esetben tehát már valóban nem beszélhetünk szubjektumról). Ez felveti annak izgalmas kérdését, hogy hogyan tehetünk különbséget a két holista koncepció, közelebbről az „értelemegész” és a „szellem” között. A választ – és ez a két koncepció összekötését igazolja – épp a teóriák holizmusa teszi nehezzé. Végső soron az e megközelítéssel kapcsolatos problémát Ullmann a következőképp foglalja össze: „Ha a nyelvet csak egészében és ontológiai funkciójában, vagyis a világfeltárás felől tekintjük, akkor a nyelv konkrét aspektusainak vizsgálata feleslegessé válik” (32). Ezt a problémát csak az intézmény fogalma fogja megoldani a negyedik részben.

A következő három rész a dinamikus felfogott nyelv három aspektusával foglalkozik: a nyelvi sematizálással, a nyelv szimbolikus rendjével és a nyelv világfeltáró-instituáló jellegével. A dinamikus összefüggés abban áll, hogy „a dinamikus nyelvfelfogás a három szint együttes működését és a szintek egymásra vonatkozását vizsgálja” (53). E ponton felmerül tehát a kérdés, hogy ami a három aspektust összeköti, az vajon a korábban megfogalmazott dialektikus folyamat, vagy pedig a három aspektus egyfajta architektónikája. Amennyiben három szintről beszélünk, ez maga után vonja annak képzetét, hogy a három aspektus valamilyen módon egymásra épül. Ez esetben az aspektusok szukcesszivitása egy a felszín felől a mélység felé való haladást sugall, amit azért kell megtennünk, mert az a veszély áll fenn, hogy a felszín elfedi azt a mélységet, ami pedig feltétele, alapja. Ez az irány már az első rész esetében is megfigyelhető. Eszerint az instrumentális és a holisztikus megközelítés felszínként mindazon szinteket elfedheti, amelyek a nyelv dinamikájáról és aktivitásáról számot adhatnak. Hasonlóképp, a sematizálás feltételezi az azt megalapozó szimbolikus rendet, de el is fedheti azt, a két szint pedig feltételezi az intézményt, de megint csak el is fedheti.

Az első aspektus tehát a nyelvi sematizmus, mely a nyelv tulajdonképpeni fenomenológiai vizsgálatát tartalmazza: azt, hogy hogyan hat a nyelv a tapasztaló tudatra. A különböző elméleteket felvonultató vizsgálódás a szavak hatásától a nyelvtan és a népszellem befolyásoló erején keresztül – azaz egyre alapvetőbb szintek felé haladva – jut el a kategóriák és a metafizikai gondolkodás nyelvi befolyásoltságáig. A következő szintre történő (dialektikus) átmenetet a Nietzsche metaforaelméletéről írt fejezet alapozza meg. Itt a következő problémához jutunk el: ha a nyelv befolyással van a tapasztalat egészére, beleértve legalapvetőbb kategóriáit, akkor magát a nyelvet, annak törvényeit kell megvizsgálni, függetlenül a jelölt dolgoktól és a gondolkodó tudattól.

Ezzel eljutunk a második vizsgálandó aspektushoz, a nyelvhez mint önálló szimbolikus rendhez. Itt a nyelvnek mint médiumnak, mint közegnek az imma-

nens mozgásait, törvényeit elemző strukturalista elméletek kerülnek sorra. Ezzel egyszersmind elhagyjuk a sematizálás (alcímben szereplő) problémáját egy azt meghatározó szint kedvéért. A fejezet elején Ullmann felvázolja a gondolkodás (Apel elméletére emlékeztető) három paradigmáját. Ezek: az ontológiai (a létezőket tipizáló), a transzcendentális (a tudat és a valóság viszonyát vizsgáló) és a strukturalista paradigma. Ez utóbbi szerint a nyelv önálló szintet, önálló dimenziót képez, mely ráadásul „nem pusztán kiegészíti a másik kettőt velük egyenrangú harmadikként, hanem ez a dimenzió a másik kettő megalapozó dimenziója” (133). Eszerint a nyelv immanens törvényei megalapozzák mind a sematizálást, mind azt az ontológiai dimenziót, amely az első fejezetben világfeltárásként jelent meg. Méghozzá oly módon alapozza meg, hogy hatása bennük mutatkozik meg, ezért azok el is fedik e szintet. Azonban az ontológiai dimenzió létezői és a transzcendentális dimenzió tudati alakzatai valójában „csupán aspektusok a szimbolikus struktúrában: pozíciók a jelölők láncolatában és állandó mozgásában” (132). Eszerint eljutottunk az architektónika legmélyebb szintjére. Ám e rész végére egy újabb probléma merül fel: a szimbolikus rend mozgó, elcsúszó jelölőinek rögzítését immanens módon nem lehet megmagyarázni. Felmerül tehát a kérdés, hogy mi köti a szimbolikus struktúrákat a természeti és a társadalmi világhoz. Ennek a problémának a megoldása jelenti az átmenetet a következő, utoljára tárgyalt szinthez: „A társadalmi világ, mint kollektív és instituált világ fogalma a nyelv felől mutatja meg a világ világszerűségét, mint a szimbolikus dimenzió rögzítettségének eredetét vagy hátterét” (268).

Az institúció az értelem olyan rögzítése, mely nem vezethető vissza egy egyéni tudat tevékenységére. Ullmann, Takács Ádámot követve, ez alapján állítja szembe az institúció fogalmát a fenomenológiai konstitúció fogalmával. Az institúció tehát nem azonos a világfeltárással, „a világ feltárása még egy tudat transzcendentális perspektívájából is elgondolható” (268). Ezen a ponton némi ingadozás látszik a két fogalom viszonyát illetően: az idézett helyen Ullmann az institúciót a világfeltárás egy nem egologikus módjaként határozza meg, később viszont a világfeltárást határozottan az egyéni tudathoz köti, szemben az institúcióval, ami közösségi (288). Mindenesetre az előző részhez hasonlóan e rész is explicite egy nem-fenomenológiai módszerhez folyamodik: „ahhoz, hogy megpillantsuk a nyelv szociális és instituáló dimenzióját, ki kell lépni a fenomenológiai hagyomány kereteiből” (288). Vagyis mind a sematizmus, mind az intencionalitás fogalmán túl kell lépni. Mintha az egész vállalkozást két, egymással ellentétben álló, eldöntetlen törekvés, a fenomenológiához való ragaszkodás és a fenomenológián való túllépés vágya hatná át. Mindenesetre itt az egyértelműen megfogalmazott túllépés a társadalomtudományok irányába történik. Ullmann eredeti koncepciója az institúció fogalmának összekötése Durkheim szociológiai módszerével, a következő módon. Durkheim szerint a társadalmi tények kényszerítő erővel rendelkeznek. A kényszerítő erő a logikai konformizmusban fejeződik ki. A konformizmus viszont feltételezi a társadalom

instituíását (291). Ugyanakkor tíz oldallal később, Haugeland elmélete kapcsán azt olvassuk, hogy az institúció is feltételezi a konformizmusra hajlamos interaktív teremtményeket (301). Itt tehát egy körköröséghöz jutunk: az institúció már nem utal egy újabb, rajta túllévő szintre. Egyszersmind szemben a nyelv első részben tárgyalt és elégtelennek ítélt deszignatív és expresszív funkciójával, ezen a szinten a nyelv direktív funkciójára kerül a hangsúly. A különböző rétegek ekképp összeálló építményének dinamizálását Ullmann az utolsó részben kísérli meg. Azt az ígéretet kapjuk tehát, hogy az ötödik részben a három réteg egy történeti folyamat egymásba fonódó rétegeiként jelenik meg (335).

Ezzel szemben az első benyomás az, hogy e részben olyan újabb nyelvelméletekkel ismerkedünk meg, amelyek nem annyira dinamizálják az előzőekben kifejtett rétegeket, mint inkább újabb aspektusokat adnak hozzájuk. Így például Brickerton elmélete a grammatika (strukturálisok által elhanyagolt) mélyszerkezeteként a szintaxist határozza meg. Kivételt jelent itt az utolsóként tárgyalt Merlin Donald, aki a konformizmust, és így vele együtt az institúciót tárgyalja történeti perspektívában. Donaldnál a nyelv kognitív és kulturális igényeket kielégítő adaptáció, a grammatikai és jelentéstani pontosság pedig ehhez képest másodlagos. A nyelv alapja a világfeltáró funkció. A donaldi elméletnek a mitikus kultúra nyelvhasználatát tárgyaló részében a következőket olvassuk: „a világra vonatkozó reprezentáció és gondolkodás bonyolultabbá válása szülte azt az igényt, hogy a narráció finomodjon, ki lehessen fejezni a világ szimbolikus institúcióját” (384). A mitikus kultúra kialakulása a világfeltáró funkció finomodása alapján magyarázható. Ullmann tehát az utolsóként tárgyalt szerző esetében teljesíti az ötödik rész elején tett ígéretét: Donaldnál valóban megjelenik az eddig tárgyalt rétegek történeti dinamikája. Donald ugyanakkor azt is írja, hogy a világfeltáró funkciót történetileg megelőzi a mimetikus institúció. A konformizmus feltétele a mimézis, nem a nyelv (382). Ez azonban szembekerül a korábbiakban (a Durkheim elméletét tárgyaló részben) Rousseau nyomán megfogalmazott állítással, miszerint „a nyelv működése minden társadalmi intézmény eredete és állandó hordozója” (uo.). Az ellentmondás feloldatlan marad, ahogy általánosan is megfogalmazható a könyvben tárgyalt különböző elméletek összeegyeztetésének hiánya. Ezzel együtt a könyv nemcsak a különböző nyelvfilozófiai elméletek rendkívül gazdag és lenyűgözően világos módon összefoglalt tárházát nyújtja, hanem ezek valamilyen elv szerinti összerendezését vagy sorrendjét is – még ha nem is egyértelmű, hogy ez az elv inkább dialektikus, vagy architektonikus.